

Т.ҚАЙИПБЕРГЕНОВНИНГ АСАРЛАРИДА СОМАТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

С.Шынназарова – Нукус ДПИ ф.и.к, доцент

Ўзбекистон Қаҳрамони, Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси, аввалги уюшма миқёсида давлат мукофоти лауреати Тўлепберген Қайипбергенов ўзининг кўпгина асарлари билан китобхонларга танилган. Асарлари, фразеологизмларга бой. Фразеологизмларнинг қурилиши бўйича турларидан сўз бирикмаси шаклидаги фразеологизмлар унинг анчагина қисмини ташкил этади. Фразеологизмлар қурилиши (структураси) га кўра сўз бирикмаси, содда гап ва қўшма гап шаклида келади. Икки компонентли, шунингдек тенг икки компонентли, уч компонентли, тўрт компонентли бўлиб келади ва бундан ҳам кўп компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Содда гап шаклидаги фразеологизмларнинг эса сўз бирикмаси шаклидаги фразеологизмлардан таркиби бошқачароқ, чунки содда гап шаклидаги фразеологизмлар предикативлик белгиларга эга бўлиши билан фарқ қилинади. Бу фразеологизмлар ҳам қурилиши жиҳатидан ҳар хил. Фразеологик бирикмалар маъно жиҳатдан қандай бой бўлса, қурилиши жиҳатидан ҳам катта хусусиятга эга.

Т.Қайипбергенов ўз асарларида фразеологик бирикмалардан моҳирлик билан фойдаланган бўлиб, ҳақиқий маҳорат соҳиби деб баҳолаш мумкин. Зеро, бадиий асарларда фразеологизмлардан фойдаланмасдан воқеаларни образли, эмоционал-экспрессив тарзда тасвирлаш мумкин эмас. Шу боисдан ҳам фразеологизмлар ҳар бир бадиий асарда фикрнинг таъсирчанлигини оширишда ягона қурол ҳисобланади. Масалан, «Танҳо ўзига маълум сир» асарида сўз бирикмаси шаклида қуйидаги соматик фразеологизмлар учрайди. Аччиқланиб қизини олиб қайтса ҳам, уч кундан буён ҳеч ким изидан келмаганига ичидан куйиниб, бир эшикдан қайтган қизининг энди кимга кераклиги ҳақида бош қотираётганда, худди унинг кўнглини тушунгандек Жумабойнинг онаси арз қилиб келиб, Периханни келинликка сўраганда қизи билан бўлғуси куёвининг ёшларидаги фарқ қақарамай, оёғининг ногиронлигини ҳам хаёлига келтирмай, бирданига розилик бериб қўйган эди [4.50]. 2) Юраги кенг далага сиғмай юрган асов байталчани тушунишинг керак эди... [4.28]. 3) У шундан қора кўрим ерда ер устидан орқасига бурилиб, Полвоннинг шу жойда ҳали қокқан қозикдай қаққайиб турганини кўрди. [4.27]. Ушбу мисолларда дастлабкисида *ичидан куйиниб* (қай ҳолда сўради-равиш) *бир эшикдан қайтган* (қайси-сифат) фразеологизмлар шаклида келса, иккинчи мисолдаги *юраги сиғмай* фразеологизми таркибида ёзувчи томонидан кенг далага компоненти ҳам қўшилган. Учинчи мисолда эса *қора кўрим* ерда фразеологизми ҳам равиш сўз туркумидан бўлган сўз бирикмаси шаклидаги фразеологизм. Мазкур асарда сўз бирикмаси шаклидаги иборалар қуйидаги мисолларда ҳам қўлланилган. Масалан: 1) Перихан совуқ сувга ювингач, бироз ўзига келиб, тўшаб қўйилган хонанинг эшигидан ичкарига кирган пайтда, уйнинг тўрида деворга осилган расмларни ва улар қаторида илмоққа осиб қўйилган жуда эски услубда бичилиб

тикилган ойдинли кўйлакни кўзи тушгани маҳал: – шўрим, – деди фақат. [4.12]. 2) Қизидан раҳматнинг ўрнига қойиш эшитгандай туюлиб, онанинг кўнгли хижил бўлган бўлса ҳам унчалик сездирмасликка тиришиб, овоз чиқармай халтани ўзи кўтариб, эгнига солди-да: – Бошла уйингга, – деди. [4.12].3) Уларнинг уйи торлигини кўрган сезгир кампир, олисдан орзу қилиб келган анови янги турмуш қурган тажрибасиз қизи билан овлоқда гаплашиб, сирлашиб олсин деган хаёлда: – Раҳмат чироғим, тўй куни албатта бораман, – деб қолди [4.13]. Бу мисолларда кўзи тушди (от+феъл), кўнгли хижил бўлган (от+феъл) ва овлоқда гаплашиш (равиш+феъл) грамматик қурилишида ҳам якка сўз шаклидаги фразеологик бирикма бўлиб келиб, асарда образлиликни намоён қилган. Сўз бирикмаси шаклидаги фразеологизмлар қуйидаги мисолларда ҳам учрайди. Масалан: 1) Светлана мени бир маротаба олиб кетган эди, кўкрагим қисиб зўрға чиқдим [4.11]. 2) Зарб билан келаётган автобуснинг ғилдираклари ногаҳон йўлнинг чуқурчасига шилт этиб кириб, кўпгина йўловчилар тилини тишлаб олганликдан, энди гаплашмай, кўзларини олдинга тикишди. [4.9]. 3) Йўловчи эгини қисиб, сўз топа олмаганини бўйнига олса ҳам, гапирмай қолишни ноқулай кўрди. [4.8]. Биринчи мисолда *кўкрагини қисиб* (от+феъл) структураси, иккинчи мисолда *тилини тишлаб олганликдан*, яъни 3 компонентдан иборат бўлиб (от+феъл+феъл) структурасида келиб омоним фразеологик бирикмаси ҳам бўлади. Чунинчи, *тилини тишлаш* – одамнинг тили билан боғлиқ ҳаракатни ҳам билдиради. Яъни, тўғри маънодаги ҳаракатни ҳам англатади, *тилини тишлаш* – ўқинч, пушаймонликни англатади. Шунингдек, *кўзларини тикиш* (от+феъл), эгини *қисиб* (от+феъл) структурасида якка сўз бирикмаси шаклида келган. Т.Қайыпбергеновнинг қисқа ҳажмли бу мелодрама қиссасида сўз бирикма шаклидаги ибораларни қуйидаги мисолларда ҳам кўришимиз мумкин. Масалан: 1. Унинг эркин хандон отган кулгисига бутун бадани яшнаган Жумабай кўп узоқлашмай яна изига қайтди ва аллақандай ўйга берилиб: – Перихан, – деди бироз чаққонлик билан [4.23]. 2. Онам?! – дебунинг жавобини кутмасдан, балконнинг ёғоч панжараларига осилиб қолган кўрпага кўзи тушди-да, юраги дукиллаб, балкондан пастга қаради [4.67]. 3. Марҳум онасини эслаш Жумабойнинг кўз олдига жуда оғир ўтмишларни эслатиб, кўнгли ўксинганини сездиргиси келмади [4.59]. Биринчи мисолда бутун бадани яшнаб (от+феъл), *изига қайтди* (от+феъл). Иккинчи мисолда *кўзи тушди* (от+феъл), *юраги дукиллаб* (от+феъл) ва учинчи мисолда *кўнгли ўксинганини* (от+феъл) типда содда сўз бирикмаси шаклида келган.

Т.Қайыпбергеновнинг асарларида кўшма гап шаклидаги соматик фразеологик бирикмалар содда гап шаклидаги ибораларга нисбатан кам миқдорни ташкил этади, яъни кам унум даражада. Ёзувчи фразеологизмлардан ўринли фойдаланиш орқали қорақалпоқ халқининг луғат бойлиги кенглиги, ранг-баранглиги, халқнинг сўз бойлигининг кенг эканлигини далиллаб кўрсата олган.

Адабиётлар:

1. Есемурат Бердимурат улы. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: Билим, 1994, 148-б.
2. Юсупова Б. Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы. – Тошкент, Тафаккур қаноти, 2014.
3. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлесеки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Билим, 2005.
4. Қайыпбергенов Т. Тәнхә өзиңе мәлим сыр: повестьлер ҳәм публицистикалық мақалалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – Б.407